

РЕЛІКТОВІ ТИПИ НАМОГИЛЬНИХ ЗНАКІВ
З СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ*

Микола ТОВКАЙЛО

Хрест є одним з найпоширеніших символів у міфологічних та релігійних системах багатьох народів світу. За археологічними даними, найдавніші хрестограми на території Європи виникають ще в середньому палеоліті³⁰, відомі вони в пізньому палеоліті та мезоліті, але як культовий символ чи орнаментальний мотив хрест найперше поширюється в ранньоземлеробському ареалі нео-енеолітичних культур Передньої Азії та Східної Європи³¹, у тому числі й на терені України³². Провідним символом хрест залишається і в пізніші часи. У ранньому християнстві хрест став використовуватися з II ст. н. е., а вже в IV ст. церква офіційно визнала й узаконила його в якості свого символічного знаку³³. З цього часу хрест став одним з головних символів християнства, символом Ісуса Христа, приналежністю до віри і христової церкви, символом спасіння й одночасно монограмою Ісуса Христа.

Поширення християнського впливу на терені України розпочалося в II ст. з Кримського півострова, а вже у першій половині III ст. на території Криму вперше використовується ранньохристиянська символіка³⁴. У якості намогильного знаку кам'яний хрест з розширеними кінцями почав використовуватися тут вже у ранньому середньовіччі, принаймні з V–VI ст.³⁵

Наступний етап християнізації України пов'язаний з формуванням давньоруської держави з центром у Києві. Давньоруська епоха в історії України позначилася протистоянням старої і нової релігійних систем, що спричинило появу такого духовного феномена, як двовір'я³⁶. Змішання старих (язичницьких) і нових (християнських) рис поховальної обрядовості простежується за археологічними даними впродовж X і наступних століть давньоруської історії³⁷. Зокрема, у літописній розповіді 969 р. про передсмертні настанови княгині Ольги своєму синові мовиться про те, що: "Ольга призва сина свого Святослава и заповеда ему: с землею равно пгрести ю, а могылы не сути, ни тризны творити, ни бдына

десяти..."³⁸ Деякі дослідники, зокрема, А. Нідерле, неясне слово "бдын" виводили від старослов'янського "бѣдѣти" і тлумачили його "як неспання і пов'язані з ним елеції над померлим"³⁹. Але той же етимологічний словник подає первісне значення слова бдын — надгробна споруда (стовп)⁴⁰. Це слово тлумачать також як поховальну споруду, домовину⁴¹.

Традицію встановлення на вершині могили (кургану) дерев'яного стовпа з написом на ньому імені померлого було зафіксовано також Ібн-Фадланом⁴². Залишки такого дерев'яного стовпа були виявлені Д. Самоквасовим під час розкопок Чорної Могили⁴³. Рештки дерев'яних стовпоподібних намогильних знаків досліджені й на території Сербії в районі Висока Раван, де вони використовувалися з кінця XI ст., і в наступні XII, XIII і, можливо, XIV ст. Причому, увесь цей період дерев'яний стовп залишався тут єдиним типом намогильного знаку⁴⁴. Певно, характерний як для східних, так і західних слов'ян звичай встановлювати дерев'яні стовпоподібні знаки на могилах у головах покійників, похованих уже за християнським обрядом, перейшов від попереднього часу, коли основним слов'янським обрядом поховання була кремація покійника, після якої попіл з обгорілими рештками кісток, зброї та прикрас, збирали в купу чи складали в урну, яку закопували в могилу (курган) чи ставили на вершині могили на камені або на стовпі⁴⁵.

Отже, і східні, і західні слов'яни для позначення могил використовували дерев'яні знаки у вигляді стовпа уже з X–XI ст., але наразі немає жодних даних про те, чи містили вони християнську символіку. За твердженням К. Широцького, дерев'яний, рідше кам'яний, хрест з елементами різьби в материковій Україні почав використовуватися з XIV ст.⁴⁶ М. Моздир на основі письмової згадки про смерть Кліма Християновича, наведеної у Галицько-Волинському літописі під 1219 р., та кам'яного хреста із с. Звенигород і ряду інших ранніх намогильних знаків, гіпотетично відносить початок спорудження намогильних знаків

* Закінчення. Початок у № 1/2006

до першої половини XIII ст.⁴⁷ На думку дослідника, в цей час у поховальному обряді широко використовувалися переважно дерев'яні плити з зображенням хреста⁴⁸. Очевидно, такі твердження слушні, оскільки з другої половини XII ст. східні слов'яни повністю навертаються до християнства⁴⁹. Показовими з цього погляду є тогочасні сільські могильники, які засвідчують перевагу християнської поховальної обрядовості⁵⁰.

Однак, незважаючи на проникнення християнського віровчення в усі сфери народного життя, язичницькі вірування не були знищені повністю; значною мірою вони були змінені і пристосовані до потреб нової релігії. Утворилося складне явище християнсько-язичницького синкретизму, яке довгий час визначало духовне життя офіційно похрещеного люду, а пережитки язичницьких вірувань проіснували до початку XX ст., проявляючись у народному аграрному календарі, обрядах, звичаях, фольклорі та прикладному мистецтві⁵¹. Схожі процеси відбувалися і в інших країнах Європи, як на землях римського, так і візантійського впливу, де впродовж усього середньовіччя у сприйнятті звичайних людей поруч існували два паралельних бачення світу і релігійного устрою — одне офіційне, інституціоналізоване, християнське, інше — неофіційне, народне, у своїй сутності поганське⁵².

За основним християнським віруванням про повернення праху прахові, земне тіло кладеться в землю, а надгробним пам'ятником позначається місце його перебування. Надгробний пам'ятник має зберегти пам'ять про померлого, його ідентичність і заслуги, для чого використовують надгробний портрет і відповідний напис. З іншого боку, у народних віруваннях смерть уявлялася як перехід з цього світу на той світ, зі світу живих у світ мертвих. Згідно давніх світоглядних уявлень українців щодо життя і смерті, "людина мала три субстанції: тіло, душу і дух. Смерть означала відторгнення від тіла як душі, так і духу. Але якщо душа назавжди покидала тіло, то дух за певних умов міг повернутися до тіла чи просто на землю, що вважалося неприродним. Отже, треба було протидіяти незвичним явищам і сприяти природному процесу. Саме такі завдання мали виконувати поховальні обряди. Вони повинні були не тільки

забезпечити успішний перехід душі небіжчика у світ предків, але і вберегти живих від шкідливого впливу духу мерця"⁵³, і одним з оберегів, які захищали світ живих, був хрест.

На території Сербії дерев'яний знак у вигляді хреста чи просто стовпа, який ставили одразу ж після похорону, слугував також місцем, де душа могла здобути тимчасове пристановище, яке рятувало її від поневірянь на шляху на той світ. Тимчасове перебування душі біля гроба робило можливим зв'язок і спілкування з померлим у період його посмертної екзистенції між сьогочасним і потойбічним світом. Згідно давніх анімістичних вірувань про поселення душі на дереві, дерев'яні намогильні знаки у вигляді стовпів чи хрестів на час панахиди уособлювали покійника, а переодягання в його одяг, приношення дарів та прикрашання рушниками завершували ритуал посмертного весілля. Після завершення річного ритуального циклу, напередодні річниці на могилі ставили надгробний пам'ятник з каменю як заміна за покійника, символічне приношення жертви хтонічним демонам, які часто відігравали роль божества⁵⁴.

Загальне значення мотиву хреста у християнському мистецтві добре відоме. У ранньому періоді (III–IV ст.) він був знаком спасіння, але пізніше, у V ст., під впливом літургійної практики і запозичення тріумфального царського мистецтва, хрест постає знаменням *Vexillum* Христового тріумфу над смертю і символом надії на майбутнє воскресіння їхніх апостолів, мучеників і всіх вірних. Це виразніше тріумфальна природа хреста проявляється у подвійному і потрійному хрестах, хресті Голгофи і особливо у розквітливих багатократних хрестах, старому символі дерева життя, у якому східнослов'янські теологи вбачають розп'яття, дерево Голгофи, чийм негинучим плодом є сам Христос⁵⁵.

Сучасні дослідники також трактують хрест як геометризований (модифікований) варіант світового дерева або як модель людини чи антропоморфного божества⁵⁶. За О. Братком-Кутинським, хрест — символ тривимірного простору та триєдності світобудови⁵⁷. Інші автори розглядають хрест як символ чотирьох сторін світу⁵⁸. Визнаною є версія, за якою хрест є символом сонця⁵⁹. На думку А. Голана⁶⁰, одним із солярних симво-

лів, який уособлює вічність і безсмертя, хрест став тому, що в давній міфології сонце уподібнювалося летючому птаку, який схематично зображався у вигляді хреста. У післянеолітичну епоху він стає майже універсальним символом єдності життя і смерті. Звідси широке використання хреста в обряді похорону та встановленні його на могилі⁶¹.

Однак, повернімося до ідеї тлумачення хреста як геометризованого (модифікованого) образу світового дерева. Виняткова роль рослин у житті давніх людей сприяла не тільки їхній міфологізації, а й усього того, з чим ці рослини пов'язувалися⁶². Особлива роль у багатьох індоєвропейських традиціях відводилася дубові — священному дереву, небесним воротам, крізь які божество може з'явитися перед людьми, житлу бога чи богів. Дуб присвячувався головним божествам (у слов'ян — Перуну), а в християн він служив емблемою Христа⁶³.

Світове дерево у слов'янській міфології втілювало в собі універсальну концепцію світу. З його верхів'ям співвідносилися птахи (сокіл, соловей та ін.), а також сонце й місяць; із стовбуром — бджоли, а корінням — хтонічні тварини (змії, бобри та ін.). Усе дерево в цілому могли зіставляти з людиною, особливо жінкою. За допомогою світового дерева моделювалася потрійна вертикальна (три царства — небо, земля й потойбіччя) та четверична горизонтальна (північ, захід, південь, схід) структури світу (звідси геометризований варіант світового дерева), життя і смерть та ін.⁶⁴

Одним із варіантів світового дерева є дерево життя, основна ідея якого пов'язана з життєвою силою, вічним життям, що досягається через смерть⁶⁵, а також місцем перебування богів і душ померлих⁶⁶. По світовому дереву можна було потрапити в загробне царство, яке поміщали у підземному світі або, рідше, — на небі⁶⁷. Ще донедавна образ світового дерева (дерева життя) широко вживався українцями у фольклорі, народному житті та обрядах⁶⁸. У цьому зв'язку особливий інтерес становлять надгробки 3-го (рис. 2: 13–19) і, частково, 5-го (рис. 3: 12–13) типів у вигляді стовпів із зубчато-хвилястими виступами по боках. Цим вони нагадують крону дерева і лише умовно асоціюються з раменами хрестів. Подібні надгробки широко використовувалися

також на Поділлі⁶⁹, Покутті⁷⁰, Балканах та Литві⁷¹. На фітоморфність таких намогильних знаків звертали увагу М. Моздир⁷² та М. Станкевич⁷³. Про те, що описані намогильні знаки могли уявлятися як дерево, може свідчити також зафіксована мною на занедбаному цвинтарі тепер уже неіснуючого старого села Домонтового традиція спилувати на пень деревину, що виросла на могилі на місці перегилого і поваленого намогильного знака.

Поруч з фітоморфними виявлені й дерев'яні надгробки, форми яких нагадують обриси людини (рис. 1: 11, 14–16, 18; 2: 1–3; 3: 11). Окрім Середньої Наддніпрянщини, надгробки з антропоморфними рисами зустрічаються в широкій зоні від Балкан до литовського узбережжя Балтійського моря⁷⁴. У цьому зв'язку викликає інтерес опублікований Хв. Вовком⁷⁵ стовпоподібний кам'яний хрест 1847 р. із с. Рогачів колишнього Ровенського повіту, у якому антропоморфність знака підкреслена невеличким хрестиком на ланцюжку, ніби повішеному на шиї (рис. 9: 1). Людиноподібними рисами наділені й кам'яні намогильні хрести з Північного Причорномор'я⁷⁶ та опубліковані В. Свенціцькою різьблені ручні хрести XVII–XIX ст. з колекції Українського музею у Чернівцях⁷⁷.

Для дерев'яних надгробків Середньої Наддніпрянщини характерна гранична схематизація людської фігури, зведення її до форми хреста: голову передано округлим завершенням верхньої частини (рис. 1: 5) або на зразок багатокутника (рис. 1: 11, 14, 16; 2: 1–3; 3: 11); лінії розведених рук передано у вигляді трапецієподібної фігури; видовжений торс, розширюючись донизу, також набуває форми трапеції (рис. 1: 11, 15), або трапеції, що переростає у прямокутник (рис. 1: 14, 16), чи ромба у поєднанні з прямокутником (рис. 2: 1–3).

Процес поступового перетворення людського образу в антропоморфний хрест добре простежується на кам'яних надгробках з Південної Сербії⁷⁸. Зокрема, тут виявлено кілька типів надгробків із зображенням людської фігури як на покладених плитах, так і на вертикальних стелах чи хрестах, у тому числі:

— “реалістичні” на плитах з рудиментарним позначенням обличчя і частин тіла (рис. 9: 4, 5);

— схематизовані на плитах, де людська фігура зображена у формі прямокутного тіла і округлої голови (рис. 9: 7). Рамена й руки часто позначені зубчатою лінією, наслідуючи підняті (рис. 9: 6, 8) або розведені в боки руки (рис. 9: 9, 10), що переростають у трапецієподібні фігури (рис. 9: 11). Подекуди використовується геометричний орнамент у вигляді зигзага, ромбоїдів чи кругів (рис. 9: 8–10);

— “реалістичні” на вертикальних стелах, так званих “усадниках” (рис. 9: 12а); проекцією людської фігури є хрест з кружним розширенням у нижній частині, зображений на зворотному боці стели (рис. 9: 12б);

— геометрично стилізовані скульптури на вертикально встановлених “усадниках”, що мають вигляд антропоморфної фігури і хреста з трапецієподібним чи заокругленим верхнім кінцем, та на стилізованих стелах. Серед багатьох варіантів людську фігуру передано у вигляді прямокутного тіла, круглої голови, зубчатої лінії рамен та піднятих рук (рис. 9: 14). Зустрічаються дуже схематизовані зображення (рис. 9: 15). На інших людська фігура передана у формі складного хреста (рис. 9: 20). Чітко простежується, як через все більшу схематизацію людська фігура поступово перетворюється на антропоморфний хрест (рис. 9: 13, 16–19).

— антропоморфні пласкі “усадники” з рельєфним зображенням голови, рамен та торса, інколи прикрашені зигзагом, також вкрай стилізовані (рис. 9: 21–23).

В цілому оглянуті надгробки датуються другою половиною XIV — кінцем XVII ст. Увесь цей період, а особливо кінець XVII ст., позначений дедалі більшою стилізацією людського образу, що призводило до вираженої схематизації зображення⁷⁹. З початку XVIII ст. на півдні Сербії починають будувати грубо тесані кам'яні хрести, часто з написами на зворотному боці, які ще зберігають окремі риси з попередніх часів, зокрема хрест з кружним поширенням країв. Саме на їх основі й постав тип кам'яного надгробка XIX — початку XX ст.⁸⁰

Тут доречно навести зафіксовані Г. Коцу-няком народні назви частин хреста: “Хрест вкопаний корінем у землю, над землею зносить ся прямою пень, що долом розширений в стопу, а закінчений на горі головою. Пере-

хресниця се рам'я”⁸¹. У даному випадку поєднання в одному хресті фітоморфних (коріння, пень) та антропоморфних (стопа, рам'я, голова) рис може вказувати на його походження від синкретичного образу дерева-людини чи людини-дерева. Тому цікавим і, здається, переконливим є трактування образу світового дерева А. Голаном, яке, на його думку, в глибоку давнину мислилося втіленням Великої Богині, що вважалася не лише володаркою неба, але й усієї природи, а також джерелом, першопричиною життя і смерті, від якої залежали долі усіх людей. Тому образ Богині відігравав значну роль у поховальних ритуалах, в тому числі її зображали у вигляді намогильних стел, барельєфів на стінах гробниць, статуеток у похованнях, або ж передавали символами — кільцем, кругом чи диском⁸². На думку дослідника, у неоліті світове дерево було лише одним з образів Великої Богині, ноги якої — це коріння дерев, що перебуває у землі, тому на статуетках відтворювали знак землі (ромб чи квадрат) або зображали Богиню зміненою; верхня частина дерева, спрямована в небо, уявлялася головою Богині. Оскільки в епоху бронзи символ неба став символом сонця, то світове дерево почали зображати з солярним символом у верхів'ї — розетою чи хрестом. Водночас відбувається також трансформація ромба, який набуває значення жіночого образу. Зв'язок ромба з фігурою Великої Богині був запозичений християнством, в іконографії якого ромб поєднується із зображенням Богоматері⁸³. У цьому зв'язку стає зрозумілим вирізування в середній чи нижній частині надгробків ромбоподібних фігур як образу Великої Богині чи її атрибуту (рис. 2: 1, 2, 5, 13–15, 19; 5: 8). Таке ж місце займає ромб і на дерев'яних хрестах Коломийщини та Поділля⁸⁴.

У структурі намогильних знаків 8 та 9 типів замість ромба нижче перехрестя бачимо круг чи кільце (рис. 4: 7, 9–16; 6: 16), і лише в кількох випадках вони додатково розміщені на середохресті (рис. 4: 8; 5: 7, 8). За твердженням А. Уварова, головним джерелом для символічних зображень ранніх християн послужили язичницькі пам'ятки, причому вибір первісних християн відбувався під впливом учень найдавніших письменників церкви I та II ст., особливо творів святого Климентія.

Тому символ круга, що за Піфагором виражав повну досконалість, використовувався уже в ранньохристиянському мистецтві, де він став символом Бога. “Син Божий є безкінечний круг, в якому всі сили сходяться” — так тлумачив цей символ св. Климентій⁸⁵.

В індоєвропейській традиції круг, як один із солярних символів, неодмінно присутній у схемі світового дерева⁸⁶, але у нашому випадку цей знак, мабуть, слід розглядати як символ Великої Богині, на що, зокрема, вказує місце його розташування не на вершині, а переважно в середній частині надгробків. Однак, ця версія не підтверджується даними з Поділля і особливо Коломийщини, де круг може займати будь-яке місце, в тому числі й на вершині намогильного знаку.

У надгробках 10–12 типів місце круга посідає куля (рис. 5; 6: 1–9), яка, очевидно, несла те ж саме символічне навантаження. Сміслова тотожність обох фігур полягає, певно, у тому, що “Круг виступає як універсальна проекція кулі, що визнається ідеальним тілом як у міфопоетичній, так і в науково-філософській традиціях; у вигляді кулі (графічно це круг) у багатьох традиціях уявлявся космос⁸⁷. З іншого боку, космос може уявлятися і як модель бога чи людини⁸⁸.

Як уже мовилося, головною особливістю надгробків 6–8, 10 типів було виділення хреста із загальної структури і винесення його на верхівку витонченого стовбура: верхівці надавалася форма квадрата чи прямокутника, на яких шляхом діагонального прорізування чи видовбування формувалася рівносторонній чотирикінечний хрест з розширеними кінцями (рис. 3: 14–17; 4: 1,2) чи вписаний у прямокутник косий хрест (рис. 5: 9, 10; 6, 4). Цей хрест міг зазнавати змін, поєднуватися з іншими елементами, зрештою, замінюватися рівностороннім прямим “грецьким” хрестом чи з ним поєднуватися, але незмінним залишалося його розташування на вершині намогильного знаку, отже, на вершині світового дерева. Так само, вписаними в квадрат косими хрестами вінчалися й деякі дерев’яні стовпоподібні надгробки Поділля⁸⁹. Квадрат присутній і в структурі окремих намогильних знаків Коломийщини, але, на відміну від Середньої Наддніпрянщини та Поділля, на них немає ідеограм хреста.

За В. Топоровим, “Квадрат чи прямокутник, як і співвіднесений з ними круг, утворюють горизонтальну площину світового дерева; при цьому особливо виділяються кути і середини сторін, що позначають чотири чи вісім основних напрямків”. Квадрат виступає прикладом моделювання світу в цілому і моделю багатьох храмових споруд, які, в свою чергу, розглядаються як образ світу; він також є символом поселення, в якому бачили образ космосу, інколи він виступає в частині функцій, що належать хресту, але завжди квадрат протиставляється кругові як на космічному так і соціальному рівнях⁹⁰. У вигляді перехрещеного квадрата чи прямокутника може поставати у християнській традиції міфологічний образ раю, “небесного граду”, що в середньовіччі уявлявся ідеальною блаженною обителлю⁹¹. З іншого боку, знак вписаного у квадрат косоного хреста з п’ятьма точками, що визначають структуру міфологічного космосу, є графічною проекцією чотиригранної піраміди, яка служить образом космічної (світової) гори і, подібно до світового дерева, моделює собою весь світ⁹². У світогляді українців гора співвідноситься з горем, а подолання шляху на гору розглядається як завершення важкого й відповідального періоду в житті людини: “гора — ясна, як зоря, і висока, як горе. На ній душа випростовується і сповідається перед усім світом”⁹³. А тому в українській фольклорній традиції образ могили часто асоціюється з горою. В козацьких піснях та плачах (думах) висока гора-могила — місце останнього козацького пристановища, його сповідання, місце, де душа козацька з тілом розлучиться⁹⁴.

Якщо стовп (атрибут культу богині) — це “світове дерево”, вершина якого спрямована в небо, то логічним є розташування на вершині дерева знака, що символізує небо й одночасно може осмислюватися головою неолітичної богині⁹⁵. У цьому зв’язку звернемо увагу на вже згадуваний кам’яний надгробок із Рогачева (рис. 9: 1) та групу надгробків XIV–XV ст. з Південної Сербії⁹⁶, на яких хрест позначає позицію голови (рис. 9: 24, 25).

Отже, винесення квадрата чи прямокутника із зображеними на них хрестами на вершину може бути правомірним у двох випадках: 1) обидві графеми є образом новоза-

вітного Єрусалиму; 2) беруться до уваги не самі по собі ці фігури, а зображені на них ідеограми хреста. Щодо першого припущення, то непрямим підтвердженням можуть бути дані про архаїчні священні стовпи у Литві з навішеними на них одним, а нерідко двома чи трьома мініатюрними дашками, спорудженими один над одним, через що вони були схожі на пагоди⁹⁷, міфологізована структура яких втілювала чотиристоронню будову світу⁹⁸. Дерев'яні надгробки з дашками, у тому числі й ступінчастими, чи дашками з уступами були відомі й на Поділлі та Коломиїщині (рис. 9: 2, 3)⁹⁹. Можливо, ідея багатоступінчастого верху закладена в низці надгробків шостого типу з зубчастим вирізуванням нижнього краю винесеного нагору прямокутника з хрестом (рис. 3: 16, 17; 4: 1).

Розглядаючи другу версію, слід перш за все зазначити, що знаки хрестів у квадратах чи прямокутниках формувалися неширокими діагональними прорізами, через що багато які з них нагадують косі хрести, трапляються зображення й самих косих хрестів (рис. 5: 9, 10; 6: 4). За М. Гімбутас, косий хрест у неоліті Південно-Східної Європи був емблемою Великої Богині. У післянеолітичний час він був переосмислений і в епоху бронзи, набувши значення солярного символу, став дорівнювати прямому хресту¹⁰⁰. Тим часом, в українському народному мистецтві косий хрест ще довго зберігає своє первісне значення, що бачимо, зокрема, на гуцульських нагрудних хрестах, найдавніші з яких датуються XVI–XVIII ст.¹⁰⁰ Одним із проявів процесу взаємопроникнення символів християнської і дохристиянської культових ідеологій на цих інсигніях є те, що “внаслідок віками твореної специфіки світобачення, лики святих у медальйонах змінюються близькими для гуцулів традиційними символами у вигляді косих і лише згодом прямих “грецької” форми хрестів”¹⁰⁰. Отже, надгробки 6–8 та 10 типів, крім виразних фітоморфних рис, також містять антропоморфні риси, тому вони також могли постати під впливом синкретичного образу дерева-людини чи людини-дерева.

Таким чином, у Середній Наддніпрянщині збереглася велика кількість архаїчних дерев'яних стовпоподібних намогильних знаків, серед яких виділено три основних групи,

які за територією поширення відповідають трьома частинам досліджуваного регіону: умовно північній, середній та південній. Всі три групи пам'яток використовувалися одночасно, принаймні від початку XX ст. і до початку 1970-х років. Кожна з цих груп зазнала впливу християнської ідеології, однак, рівень цих впливів і їхні прояви для різних груп намогильних пам'ятників були неоднаковими. Так само неоднаковими були впливи радянської ідеології, яких зазнавали, а подекуди й продовжують зазнавати, досліджувані нами пам'ятки.

Характерною рисою намогильних знаків південної частини регіону (від с. Матвіївка Золотоніського до с. Воронинці Чорнобаївського району Черкаської області є використання дерев'яного стовпа (16–19 типи). В одних випадках (16 та 17 типи) він постає як завершений пам'ятник, що не містить будь-яких ознак впливу християнської чи радянської ідеології. Такі надгробки використовувалися до кінця 50-х рр. минулого століття. В інших випадках (18 та 19 типи) — це такі ж самі стовпи, але позначені християнськими чи радянськими впливами. На пам'ятниках 18 типу такі впливи проявляються у додатковому розміщенні на верхівці дерев'яних стовпів хреста чи п'ятикутної зірки, виготовлених з іншого матеріалу (заліза). При цьому спосіб кріплення і часте порушення пропорції цих додаткових елементів вказують на їхнє пізніше походження. Такі надгробки використовували до кінця 1960-х років. Натомість, надгробки 19 типу, що були виявлені лише в трьох селах, виготовлялися вже за єдиним проектом. Серед них пам'ятники з хрестами датуються 1921–1994 рр., пам'ятники з п'ятикутними зірками — 1937–1987 рр.

Судячи з цих дат, можна стверджувати, що в південному регіоні вплив християнської ідеології розпочався раніше, ніж радянської. Але він не був визначальним. Ми бачимо, що обидва впливи проявляються паралельно, причому однаковою мірою і в однаковий спосіб. Попри це, тривалий час зберігаються традиційні намогильні знаки, що не містять пізніших ідеологічних нашарувань. Сам же процес християнізації чи радянської традиційних намогильних знаків відбувається шля-

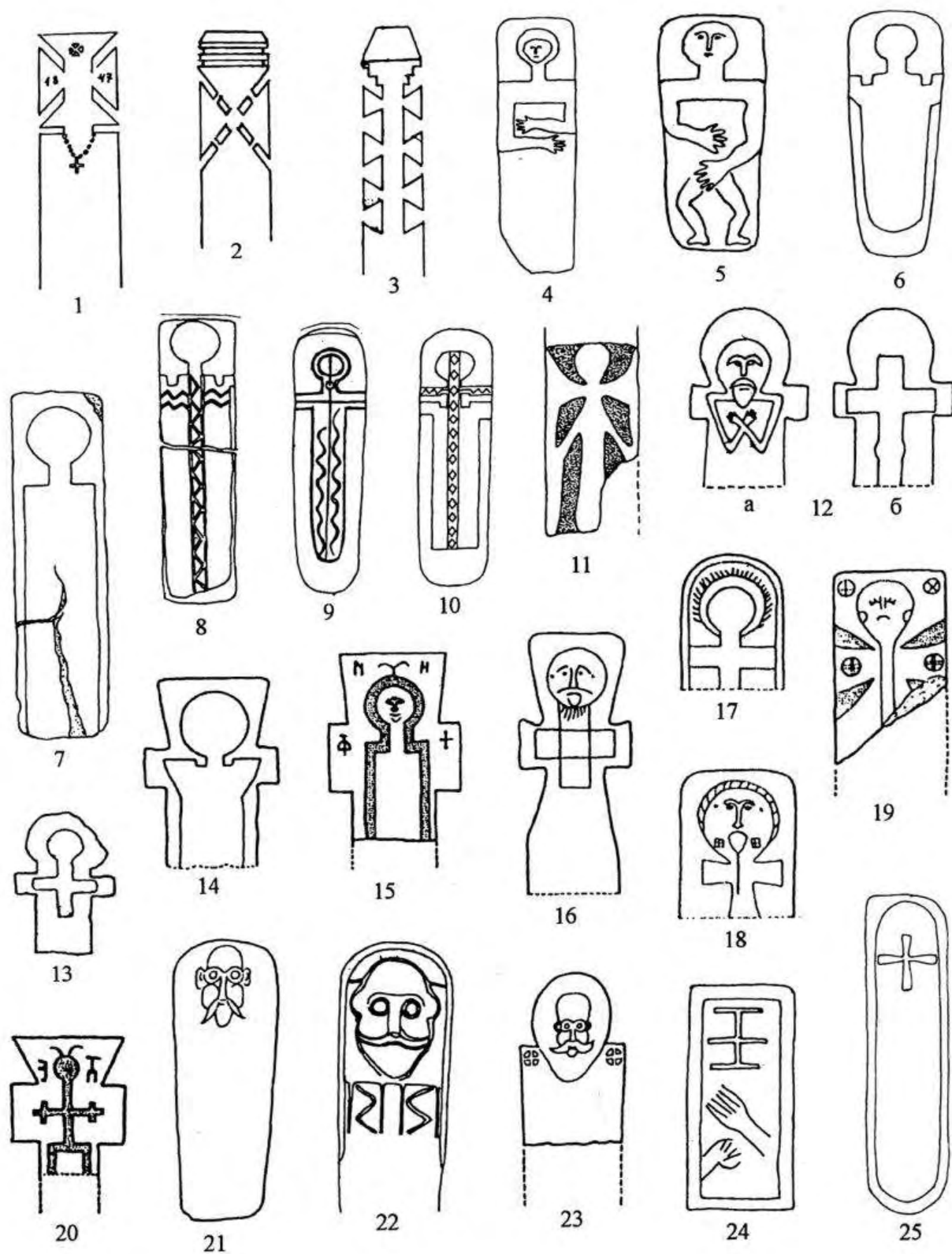

Рис. 9. Намогильні знаки з Волині (1), Прикарпаття (2, 3) та Південної Сербії: 1 – Рогачів [Волков, 1910]; 2 – Киданчі та 3 – Коломия [Колцуняк, 1920]; 5–25 – область Раса у Південній Сербії [Ердељан, 1996].

хом накладання християнських чи радянських символів на символи дохристиянської доби, якими у даному випадку є надгробні знаки у вигляді стовпів. Оскільки процес християнізації поховального обряду розпочався тут досить пізно й не встиг як слід утвердитися, стає зрозумілим, чому саме ця група традиційних намогильних знаків зазнала найбільшого впливу радянської ідеології.

Іншу картину спостерігаємо на пам'ятниках середньої частини регіону (між селами Ліпляве Канівського та Шабельники Золотоніського району Черкаської області), де вплив християнської ідеології розпочався, мабуть, раніше й через це проявився виразніше. Тут намогильні знаки ще зберігають традиційну форму витонченого стовпа, але виготовляються вони вже за цілісним проектом, який передбачає й зображення хреста. Однак сам хрест виділений і винесений у верхню частину намогильного знаку, якій надається форма квадрата чи прямокутника. При цьому зберігаються й дохристиянські символи, якими є куля, круг, квадрат чи прямокутник, які також вписуються в структуру стовпоподібних намогильних знаків, що є виразною ознакою живучості традиційних символів у народному мистецтві. Але і в цьому регіоні зустрічається невелика кількість надгробків, у яких відсутнє зображення хреста взагалі, або ж він виступає в якості додаткового елемента. На відміну від південного регіону, впливи радянської ідеології проявляються тут дуже слабо: маємо лише кілька випадків, де поруч із традиційними дохристиянськими символами трапляється й зображення п'ятикутної зірки. Отже, в середній частині регіону християнські традиції переважали і в поховальному обряді, і в народному мистецтві.

Найбільш християнізованими виявилися традиційні намогильні знаки північної частини регіону між селами Сошників Бориспільського та Хоцьки Переяслав-Хмельницького районів. Це стосується й надгробка з правобережного села Ходорова. На цих пам'ятках, які також зберігають форму стовпа, хрест уже повністю вписаний у структуру намогильного знаку, а в окремих випадках його зображення й зовсім набуває канонічної форми. Зберігаються, але значно меншою мірою, й дохристиянські символи (ромб, зубчастий

край), які також вписані в структуру намогильного знаку. Разом з тим, ми не зафіксували жодного зображення п'ятикутної зірки, що свідчить про те, що вплив радянської ідеології зовсім не позначився на цій групі традиційних намогильних знаків. І це дозволяє зробити висновок про те, що поховальний обряд і пов'язане з ним народне меморіальне мистецтво в означеній частині досліджуваного регіону зазнали найбільшого християнізуючого впливу. І цей вплив проявився тут раніше, ніж в інших частинах досліджуваного регіону. Тому з-поміж трьох описаних груп пам'яток північна є найдавнішою, тобто, вона склалася раніше за інші.

³⁰ *Забашта Р.* До ідейно-формального аналізу найдавніших хрестограм // Українська хрестологія. Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск "Народознавчі зошити". – Л., 1997.

³¹ *Голан А.* Миф и символ. – М., 1993. – С. 97.

³² *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений. – М., 1949; *Ткачук Т.* Знакові системи трипільсько-кукutenської культурно-історичної спільності (мальований посуд). – Вінниця, 2005. – Ч. 1, 2.

³³ *Голан А.* Миф и символ... – С. 97.

³⁴ *Юрочкин В. Ю.* Древнейшие изображения Креста Господня // Православные древности Таврики. – К., 2002. – С. 21–50.

³⁵ Там само. – С. 29, 30, рис 14–17.

³⁶ *Зубарь В. М., Павленко Ю. В.* Херсон Таврический и распространение христианства на Руси. – К., 1988. – С. 194–199.

³⁷ *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996. – С. 45.

³⁸ *Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева.* – М., 1976. – Вып. 3. – С. 112; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 114, 115.

³⁹ *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 1956. – С. 212, прим. 1.

⁴⁰ *Этимологический словарь славянских языков.* – Вып. 3. – С. 112.

⁴¹ *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 389.

⁴² Там само. – С. 389.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Ердельян Л.* Средневековни надгробни споменици у области Раса. – Београд, 1996. – С. 114, прим. 35.

⁴⁵ *Нидерле Л.* Славянские древности. – С. 207, 217.

⁴⁶ *Широцький К.* Надгробні хрести... – С. 14, 22.

⁴⁷ *Мовдир М.* Українська народна меморіальна скульптура. – С. 13–16.

⁴⁸ Там само. – С. 10.

⁴⁹ *Моця О. П.* Релігія і церква // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – С. 790.

⁵⁰ *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. – С. 190; *Моця О. П.* Релігія і церква. – С. 790.

- ⁵¹ Мисько Ю., Чучко М. Відображення пережитків язичницьких вірувань населення Буковини в церковних документах XVIII–XIX ст. // *Етнічна історія народів Європи*. – К., 1999. – С. 89.
- ⁵² Ерделян І. Середньовіковні надгробни... – С. 109.
- ⁵³ Пономарьов А. П. Поховально-поминальні ритуали // *Історія української культури*. – К., 2003. – Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII ст.* – С. 1147–1150.
- ⁵⁴ Ерделян І. Середньовіковні надгробни... – С. 112–113, 124.
- ⁵⁵ Там само. – С. 123.
- ⁵⁶ Топоров В. Н. Крест // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – Т. 2. – С. 12; *Музиченко Я.* *Дерево життя // Українські символи*. – К., 1994. – С. 70, 71.
- ⁵⁷ Братко-Кутинський О. Феномен України. – К., 1996. – С. 39.
- ⁵⁸ Рыбаков Б. А. Космология и мифология земледельцев энеолита. // *СА*. – 1965. – № 1. – С. 32; *Голендрухин Ю. Н.* *Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство*. – Новосибирск, 1971. – С. 193.
- ⁵⁹ Нейхард А. А. Происхождение креста. – М., 1956. – С. 5.
- ⁶⁰ Голан А. Миф и символ. – С. 100, 103.
- ⁶¹ Топоров В. Н. Крест. – С. 13.
- ⁶² Топоров В. Н. Растения // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – Т. 2. – С. 368.
- ⁶³ Там само. – С. 370.
- ⁶⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянская мифология // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – С. 451.
- ⁶⁵ Топоров В. Н. Древо жизни // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1991. – Т. 1. – С. 396, 397.
- ⁶⁶ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978. – С. 38.
- ⁶⁷ Петрухин В. Я. Загробный мир // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1991. – Т. 1. – С. 452–456.
- ⁶⁸ Музиченко Я. Дерево життя. – С. 62.
- ⁶⁹ Широцький К. Надгробні хрести... – С. 23, мал. 63–76.
- ⁷⁰ Народні хрести в Коломийщині. – С. 10, табл. IV: 74–78 та ін.
- ⁷¹ Толстой Н. И. Об одной Карпатско-Южнославянской изопригме. – Рис. 12, 16, 19, 24.
- ⁷² Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – С. 9; До генези намогильного знака в Україні. – С. 70.
- ⁷³ Станкевич М. До типології хреста. – С. 61; *Станкевич М.* *Структура художнього тексту хреста // Українська хрестологія. Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск "Народознавчі зошити"*. – Л., 1997. – С. 14, 15.
- ⁷⁴ Толстой Н. И. Об одной Карпатско-Южнославянской изопригме. – С. 51; *Станкевич М.* *Структура художнього тексту хреста*. – С. 14, 15.
- ⁷⁵ Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни. – Рис. 36.
- ⁷⁶ Сапожников І., Шувалов Р. Типологія і хронологія... – Рис. IX: 1–8.
- ⁷⁷ Свенціцька В. Різьблені ручні хрести XVII–XIX ст. – Л., 1939. – Т. 2. – Рис. 65, 67.
- ⁷⁸ Ерделян І. Середньовіковні надгробни... – С. 64–69, рис. 4–6, 18–22, 26, 27, 30, 31.
- ⁷⁹ Там само. – С. 68, 85–106.
- ⁸⁰ Там само. – С. 106.
- ⁸¹ Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині. – С. 6.
- ⁸² Голан А. Миф и символ. – С. 13, 15, 18, 20, 32, 156.
- ⁸³ Там само. – С. 86, 87, 156, 157.
- ⁸⁴ Колцуняк Г. Народні хрести... – Табл. III: 1; V: 59, 61; VIII: 72; IX: 87, 98; *Широцький К.* *Надгробні хрести... – Мал. 35, 48, 69.*
- ⁸⁵ Уваров А. С. Христианская символика. – М., 1908. – Ч. 1: *Символика древне-христианского периода*. – С. 41, 43, 103, 138.
- ⁸⁶ Топоров В. Н., Мейлах М. Б. Круг // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – Т. 2. – С. 19.
- ⁸⁷ Там само. – С. 18.
- ⁸⁸ Топоров В. Н. Космос // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – Т. 2. – С. 10.
- ⁸⁹ Широцький К. Надгробні хрести... – Мал. 15–18.
- ⁹⁰ Топоров В. Н. Квадрат // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1991. – Т. 1. – С. 630–631.
- ⁹¹ Аверинцев С. С. Рай // *Мифы народов мира*. *Энциклопедия*. – М., 1992. – Т. 2. – С. 364; *Голан А.* *Миф и символ*. – С. 104.
- ⁹² Евсеев В. В. Мифы о мироздании // *Мироздание и человек*. – М., 1990. – С. 37, 38.
- ⁹³ Чумарна М. І. З початку світу. Україна в символах. – Л., 1996.
- ⁹⁴ Дума "Про трьох братів Азовських" // *Українські народні пісні, наспівані Д. Я. Яворницьким*. – К., 1990. – С. 245.
- ⁹⁵ Голан А. Миф и символ. – С. 63, 156.
- ⁹⁶ Ерделян І. Середньовіковні надгробни... – С. 69, рис. 2, 7–9, 12, 14.
- ⁹⁷ Голан А. Миф и символ. – С. 158.
- ⁹⁸ Криворучко Ю. Генезис символу хреста в урбаністиці // *Українська хрестологія. Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск "Народознавчі зошити"*. – Л., 1997. – С. 56.
- ⁹⁹ Широцький К. Надгробні хрести... – Мал. 66, 72, 75; *Колцуняк Г.* *Народні хрести... – Табл. I: 13, 14; II: 18, 27, 29; III: 36; IV: 42–44, 52; V: 62, 64; VIII: 76.*
- ¹⁰⁰ Голан А. Миф и символ. – С. 119, 157.
- ¹⁰¹ Боньковська С. До генези гуцульських нагрудних хрестів // *Українська хрестологія. Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск "Народознавчі зошити"*. – Л., 1997. – С. 31–36; *Боньковська С.* *Синкретичні мотиви на гуцульських нагрудних хрестах // Українська хрестологія. Мистецтвознавчі дослідження. Спеціальний випуск "Народознавчі зошити"*. – Л., 1997. – С. 37–40.

This article is the continuation of the research of the tomb signs, their types and peculiarities. The symbol of the cross bearing both pagan and Christian meaning was a wide-spread tomb sign since early Middle Ages. It connects Christian symbol of Christ's triumph and pagan world tree, the symbol of the Great Goddess. Crosses having anthropomorphic features are depicted in the article as well.